

вопроса в начале XX века (1902 – 1905 гг.): Дисс... канд. ист. н.: 07.00.02. – М., 2003. – 192 с.

12. Дитрих И.И. Участие псковских земцев в работе местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности // Псков. – 2006. – № 24. – С. 116-119. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/uchastie-pskovskih-zemtsev-v-rabote-mestnyh-komitetov-o-nuzhdah-selskohozyaystvennoy-promyshlennosti>

13. Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург) (Далі – РДА). – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 371.

14. РДА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 405.

15. РДА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 406.

16. Риттих А.А. Зависимость крестьян от общины и мира. – СПб.: Тип. В.Ф.Кирибаума, 1903. – 217 с.

17. Верховцева І.Г. Деспотизм поміщика заміненний деспотизмом общини: П.О.Валуєв про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування // Гілея: науковий вісник. Збірн. наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 76 (№ 9). – С. 48-50.

18. РДА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 377.

19. Верховцева І.Г. Реформувати – не можна – скасувати: волосний суд у реформаторських планах російського істеблішменту початку XX ст. // Гілея: науковий вісник: збірн. наукових праць. – К.: ПП «Вид-во «Гілея», 2014. – Вип. 84 (№ 5). – С. 173-177.

20. РДА. – Ф. 1291. – Оп. 54. – Спр. 34.

О.М. Гайдай

УЧАСТЬ ТОРГОВОГО ДОМУ «І. Г. ХАРИТОНЕНКО З СИНОМ» У ТОРГІВЛІ ЦУКРОМ З ПІВДЕННОЮ ПЕРСІЄЮ

Проаналізовано місце та роль торгового дому «І. Г. Харитоненко з сином» у міжнародній торгівлі цукром з Південною Персією та подальшу перспективу торгівельно-економічних відносин у цьому регіоні. Зазначено, що на початку XX ст., зважаючи на державне значення, якого надавав уряд Російської імперії розвитку та зміцненню торговельних відносин з Персією, були встановлені безпосередні морські сполучення між Одесою і портами Перської затоки. В поєднанні з тарифними пільгами, наданими експортерам залізницями, це відкривало російським товарам доступ і до Південної Персії. Відзначено, що особливу роль у ринку збуту цукру у Південній Персії відігравав торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином».

Ключові слова: торговий дім, цукрова промисловість, Південна Персія, цукор, порт.

The article examines the place and role of the trade house «I. G. Kharitonenko and son» in the international trade of sugar from the Southern Persia and further prospects of trade and economic relations in the region. The sphere of the Russian chamber of influence in Persia in the early twentieth century was limited to the Northern region, with the trade turnover with these areas were held by land. In the early twentieth century, despite the state value, which gave the government of the Russian Empire to the development and strengthening of trade relations with Persia, and established direct shipping service between Odessa and the ports of the Persian Gulf. In conjunction with the tariff incentives provided to exporters of iron it opened access of the Russian goods and in Southern Persia. A special role in the study of the market for sugar in Southern Persia played trading house «I. G. Kharitonenko and son».

Key words: trading house, sugar industry, Southern Persia, sugar, port.

Актуальність порушеної теми зумовлена важливою роллю, яку відігравав торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином» у міжнародній торгівлі

цукром з Південною Персією на початку XX ст. Вивчення стану справ у цій сфері економіки минулого століття, в якому напрямі може йти розвиток подій сьогодення. Безумовно, торгівля була та є важливим чинником розвитку економіки, який впливав на неї різними шляхами і способами.

Аналіз останніх публікацій з теми показує, що в поодиноких роботах з цієї тематики міститься лише короткий аналіз ситуації в економіці, а особливості формування та осмислення зовнішньоекономічних зв'язків Російської імперії та Персії в досліджувані роки вивчаються, як правило, в загальноісторичному аспекті [1]. Діяльність торгового дому «І. Г. Харитоненко з сином» вивчають І. Шудрик [2], Л. Даниленко [3] та Д. Григор'єв [4]. Разом із тим зовнішня торгівля цукром не отримала належного висвітлення. Отже, автор ставить за мету проаналізувати роль торгового дому «І. Г. Харитоненко з сином» у міжнародній торгівлі цукром з Південною Персією та його участь у дослідженні ринку збуту російського цукру за дорученням Всеросійського товариства цукрозаводчиків.

На початку XX ст. цукрова промисловість Російської імперії зіткнулася з проблемою перевиробництва цукру. Значною мірою цьому сприяв закон 20 листопада 1895 р., який визначав порядок зарахування по заводах вільного цукру. Це дало поштовх до розширення виробництва, суперництва між заводами з усіма негативними економічними наслідками [5, 178]. Розпочався пошук нових ринків збуту та шляхів подолання цієї проблеми. У 1896 р. для сприяння розвитку та вдосконаленню цукробурякової промисловості в Росії було засновано Всеросійське товариство цукрозаводчиків. Метою товариства було розширення збуту цукру, поліпшення якості буряків і здешевлення вартості вироблення цукру. Правління товариства складалося з професійних та відомих в Російській імперії цукрозаводчиків. Головою правління був Андрій Олександрович Бобринський. Товаришами голови, які опікувалися найбільш важливими структурними частинами, були Павло Іванович Харитоненко та Лев Ізраїлевич Бродський [6, 38]. Для підтримки високого рівня ринкових цін товариство проводило політику скорочення посівів цукрового буряку, виробництва і випуску цукру на внутрішній ринок. Водночас воно намагалося розширювати експорт російського цукру на західноєвропейські та особливо на східні ринки (Туреччини, Персії, Китаю, Японії), часто за демпінговими цінами, отримуючи від уряду великі пільги у вигляді премій, повернення акцизних платежів, зменшених тарифів. Особливу роль у цьому відігравав торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином» [7].

Сфера російського торгового впливу в Персії до початку XX ст. поширювалася лише на північні області. Товарообмін проходив сухопутними шляхами. На початку XX ст., зважаючи на державне значення, якого надавав уряд розвитку та зміцненню торговельних відносин з Персією, були встановлені безпосередні морські сполучення між Одесою і портами Перської затоки, що в поєднанні з тарифними пільгами, наданими експортерам залізницями, відкривало російським товарам доступ до Південної Персії, де в торгівлі скрізь панували іноземці. Оскільки до російських товарів, що могли знайти збут на південно-

перських ринках, належав і цукор, то Міністерством фінансів на скликаній ним у 1900 р. в Петербурзі нараді представників російських торгових фірм було запропоновано зробити спробу вивезення цукру морем до Південної Персії. Одними з тих, хто відгукнувся на цю пропозицію, були представники торгового дому «І. Г. Харитоненко з сином», який очолював Павло Іванович Харитоненко [8, 12].

Необхідність торгівлі російським цукром у Персії була вже давно усвідомлена як цукрозаводчиками, так і Міністерством фінансів, яке значною мірою підтримувало розвиток торгівлі цукром в Персії через видачу вивізних премій у 1885–1891 рр. у розмірі спочатку по 1 рублю на пуд, що підлягають поверненню, а потім 80 коп. премії без повернення за цукор, вивезений до Персії і на азійські ринки. Також Міністерство фінансів сприяло розвитку російської торгівлі з Північної Персією шляхом закриття доступу в межі Персії транзиту через російські володіння іноземному преміюваному цукру.

Починаючи від середини XIX ст., у Персії відбуваються глибокі соціально-економічні зміни, країна втягується в сферу світового економічного життя. Наприкінці XIX ст. торговельні відносини переходять на новий, вищий рівень. Оживають старовинні перські порти. У 1897 р. експорт з Буширу становив 6280526 рублів, а імпорт – 18325270 рублів [9, 12–13]. Посилення політичної залежності від імперіалістичних держав, а також розширення діяльності іноземного капіталу дозволили Росії значно збільшити експорт своїх товарів до Персії. З 1888/89 по 1913/14 рр. ввезення товарів зросло у 7,7 рази, зокрема цукру – у 15,5 рази [10, 26].

27 жовтня 1901 р. була підписана російсько-перська торгова конвенція [11, 147]. Вона не тільки скасовувала ст. 3 Особливого акта від 1828 р., яка передбачала низький розмір митного оподаткування іноземних товарів, але і запроваджувала абсолютно нові для Персії принципи торговельної політики. Найважливішою частиною конвенції 1901 р. була ст. 1, що встановлювала замість колишнього 5%-го митного оподаткування три спеціальні тарифи. Згідно з новими тарифами, для кожної статті вивезення встановлювалося спеціальне митне оподаткування. Нова торговельна угода створила переваги для російської торгівлі в Персії. З 30 різних видів російських товарів, що ввозилися до Персії і становили 9/10 всього російського експорту, 8 видів були повністю вилучені з оподаткування, а 11 видів обкладалися за спеціальним тарифом. На всі основні статті російського експорту мита були встановлені ставки, нижчі колишньої 5% [12, 184].

З цього часу російська торгівля цукром у Північній Персії значно зміцніла і постійно зростала, хоча вивіз цукру, внаслідок великої пропозиції з боку росіян-експортерів, який перевищував попит і далі приносив російським цукрозаводчикам значні втрати. Цукор з Росії розходився в межах північної і частково центральної частин Персії, тоді як Південна Персія забезпечувалася цукром із Франції, Англії та Британської Індії в портах Перської затоки. Задля розвитку збуту російського цукру в Південній Персії до 1900 р. майже нічого не було зроблено. Того року у проведених в Петербурзі за ініціативи Міністерства фінансів зборах представників російських торгових фірм, П. І. Харитоненку було запропоновано зробити

відправку цукру в Південну Персію, на що він погодився. Разом із тим, був призначений перший пробний рейс у січні 1901 р. на пароплаві Російського товариства пароплавства і торгівлі «Корнілов», що виходив з Одеси в порти Перської затоки Бендер-Аббас і Бушир. Вартість перевезення цукру від Одеси до Буширу становила 21 коп. з пуду. Для відрядження в Перську затоку з метою вивчення місцевих умов і особливостей торгівлі та для реалізації відправленої туди партії цукру П. І. Харитоненко запросив за рекомендацією Бакинської фірми, яка торгувала цукром з Північною Персією, фахового агента, який і вирушив з Одеси на пароплаві «Корнілов» 3 лютого 1901 р. Разом з агентом на пароплав «Корнілов» було надіслано цукру: 2114 мішків п.8621, 26 ф. нетто, 9150 п. 06 ф. брутто рафінаду головного; 158 бочонків п.541, 28 ф. нетто, 632 п. брутто рафінаду кускового; 187 мішків п. 748 нетто, 763 п. 08 ф. брутто піску цукрового. Всього було надіслано пудів 9911, 14 ф. нетто та 10545 п. 14 ф. брутто [8, 97]. Відправлений з Павловського заводу головний рафінад був відомим привілейованим сортом твердого рафінаду, висушеним у сушках Пасбурга, вагою 32 фунтів в головах, загорнутих у тонкий білий і синій папір із наклеєним на ньому ярликом, із позначенням торгового дому «І. Г. Харитоненко з сином» російською і персидською мовами і упакований в тюки, в два мішки, по п'яти голів в пакунку, обв'язані мотузкою в два перехоплення, вагою кожний 4 пуди 03 фунтів брутто [8, 97]. Кусковий рафінад був відправлений також з Павловського заводу литий, по 55–60 кусочків на фунт, упакований в бочонки, вагою брутто по 4 пуди і нетто близько 3 п. 17 фунтів. Пісок цукровий відправлений з Веринського заводу, білий кристал середньої величини, упакований в мішки, вагою по 4 пуди нетто. Відправлений цукор прибув в порт Бушир 9 березня 1901 р., після 34 днів плавання. З цього моменту починається важка праця з вивчення ринку цукру Південної Персії.

Зіткнувшись на практиці з проблемами, П. І. Харитоненко зробив важливі висновки щодо розвитку торгівлі цукром у Південній Персії. По-перше, відправлений в порти Перської затоки головний рафінад повинен бути виготовлений відповідно до смаків місцевого населення, в малих головах, якістю подібний до Марсельського, в ящиках, вагою брутто 5 пудів. Пісок цукровий повинен мати розмір великого кристалу. По-друге, конче необхідне відкриття відділень російських банків у Буширі, Ширазі та Ісфагані. Таким чином російська торгівля скоротить втрати з курсу, переказів грошей та інших фінансових операцій, які могли бути проведені тільки через англійський банк, підніме престиж російської торгівлі в очах персіян. По-третє, пошта і телеграф повинні бути приведені у відповідність до встановлених норм у Росії і Європі. По-четверте, задля успішного розвитку вивозу з Росії до Персії через порти Перської затоки необхідно знизити мито на предмети, що ввозяться до Росії через порти Чорного моря з портів Перської затоки, в розмірі, однаковому до мита що стягується на товари, які привозили в Росію з Північної Персії через Азійський кордон. Саме цим шляхом могла бути створена мінова торгівля в Південній Персії. Застосування до товарів, ввезених до Росії з Південної Персії, спільного митного тарифу для товарів, що ввозяться з інших країн, унеможливорює ввезення

південноперських товарів до Росії, а без імпорту південноперських продуктів до Росії експорт російських товарів туди навряд чи міг мати успіх.

Серед товарів, які могли б ввозитися до Росії з Південної Персії, П. І. Харитоненко назвав такі: бавовна, мигдаль, родзинки, кішмиш, камедь, шерсть, мерлушки, килими, кунжутне насіння і фрукти. Однак головним предметом вивозу з Південної Персії завжди вважався опіум. На жаль, відправка партії цукру не дала очікуваних результатів. Вивчення південноперсидського ринку, на думку П. І. Харитоненка, показало, що Південна Персія здавна забезпечується привізним цукром французького, бельгійського і австрійського виробництва, які користувалися вивізними преміями, доходючи для французького цукру до 60–65 копійок з пуду. Завдяки суттєвій урядовій підтримці іноземні підприємці встигли створити в країні міцну організацію торгівлі і дуже щільно монополізувати тубільні ринки, тому суперництво з ними для російської торгівлі стало справою вкрай важкою. Крім того, відсутність у Південній Персії стійкої та одноманітної грошової і вагової системи, обмеженість банкового кредиту, вкрай незадовільний стан шляхів і способів пересування, невпорядкованість поштово-телеграфних відносин, відсутність у торгових пунктах Південної Персії російських торгових представництв – все це зробило торгівлю порівняно невеликою партією цукру протягом року не вигідною та призвело до матеріальних втрат підприємців [8, 99]. Опанувати цукровий ринок Південної Персії можливо було лише через запровадження вивізних премій та урядової підтримки. Свій звіт П. І. Харитоненко подав на розгляд загальних зборів Всеросійського товариства цукрозаводчиків [8, 99]. Згодом, після обговорення, він потрапив до міністра фінансів В. І. Ковалевського. Однак міністерство не вважало за потрібне підтримати цукрозаводчиків на державному рівні.

Таким чином, історія участі торгового дому «І. Г. Харитоненко з сином» у торгівлі цукром з Південною Персією на рубежі XIX–XX ст. потребує ґрунтовного вивчення. Звернення до його досвіду сьогодні допоможе знайти вихід із економічної кризи та розробити моделі включення України в світовий ринок. Павло Іванович Харитоненко, який очолював торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином», являв собою нове явище у сфері торгово-економічної діяльності. Успішний та наполегливий, він сприяв розвитку цукробурякового виробництва в Російській імперії, впливав своєю діяльністю на формування і розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків цукру.

1. Кулагина Л. М. *Границы России с Ираном* / Л. М. Кулагина, Е. В. Дунаева. – М.: Гуманитарий, 2008. – 184 с.; *История Востока: в 6 т. – Т. 4. – Кн. 1. Восток в новое время (конец XVIII – начало XX вв.)* / под ред. Р. Б. Рыбакова, Л. Б. Алаева. – М.: Восточная литература, Институт Востоковедения РАН, 2004. – 608 с.; *История Востока: в 6 т. – Т. 4. – Кн. 2. Восток в новое время (конец XVIII – начало XX вв.)* / под ред. Р. Б. Рыбакова, Л. Б. Алаева. – М.: Восточная литература, Институт Востоковедения РАН, 2005. – 574 с.

2. Шудрик І. *Династія Харитоненків. Історико-документальне видання* / І. Шудрик, Л. Даниленко. – Суми: Вид-во «Слобожанщина», 2003. – 192 с.

3. Даниленко Л. А. *Підприємницька та добродійна діяльність Харитоненків: (До 180-річчя від дня народження засновника династії – Івана Герасимовича*

Харитоненка) / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик // *Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура*. – Х., 2000. – С. 176–182.

4. Григорьев Д. Н. *Востребованные временем. Династия Харитоненко* / Д. Н. Григорьев. – Сумы: РИО «АС-Медиа», 2003. – 72 с.

5. *Вестник сахарной промышленности. Еженедельная газета Всероссийского Общества Сахарозаводчиков. 1903. Первое полугодие (№ 1–26), IV год издания.* – К.: Типография Г. К. Лубковского, Б.-Владимирская, д. №49.

6. *Карманный Ежегодник по сахарной промышленности на 1909–1910 г. с приложением технического справочника и карты сахарных заводов Империи / сост. Д. Марголин.* – Год издания IV-й. Издание С. М. Богуславского. – К.: Тип. газ. «Пос. Нов.» Л. В. Хмельовского, Думская пл. № 3. 1909.

7. *Державний архів Сумської області.* – Ф. 235. – Оп. 1. – Спр. 93.

8. *Отчет правления Вероссийского общества сахарозаводчиков обыкновенному общему собранию 23 февраля 1903 года за 1902 год.* – К.: Типография Р. К. Лубковского, 1903.

9. *Шитов Г. В. Персия под властью последних каджаров* / Г. В. Шитов. – Л.: Издательство Академии наук СССР, 1933. – 231 с.

10. *Глухoded В. С. Проблемы экономического развития Ирана* / В. С. Глухoded. – М.: Международные отношения, 1968. – 503 с.

11. *Очерки новой истории Ирана* / под ред. Л. М. Кулагиной. – М.: Наука, 1978. – 204 с.

12. *Зонненитраль-Пискорский А. А. Международные торговые договоры Персии* / А. А. Зонненитраль-Пискорский. – М.: Изд. Московского института востоковедения имени Н. Н. Нариманова при ЦИК СССР, 1931. – 254 с.

О.В. Герасименко

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ І СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В ЧАСИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розкрито особливості, форми і зміст селянського руху в Лівобережній і Слобідській Україні в часи Першої світової війни. Наведено кількісну характеристику селянських виступів. На основі архівних джерел проаналізовано нові форми селянського руху, які виникли у роки війни.

Ключові слова: Перша світова війна, селянський рух, Лівобережна Україна, Слобідська Україна.

In the article author made an attempt to reveal the peculiarities, forms and meaning of the peasant movement in the left-bank and Sloboda Ukraine during the First World War. It shows a numerous characteristic of peasant rebellions. On the base of archive sources, author analyses new forms of the peasant movement, which appeared during the war.

Key words: World War I, the peasant movement, Left-bank Ukraine, Sloboda Ukraine.

Перша світова війна не могла не вплинути на погіршення і без того скрутного становища малоземельного селянства України. Мобілізація запасних, дострокові призови новобранців, дорожнеча товарів і пов'язані з нею різні спекуляції, реквізиції хліба, коней, худоби, наряди на тилові роботи – все це важким тягарем лягло на плечі селян, викликало нові форми селянського боротьби руху. До того ж в країні, як і до війни, залишалось невирішеним земельне питання. Гостре малоземелья більшості незаможного селянства знову й знову штовхало його на боротьбу саме за землю – основне джерело добробуту й